

HAKLARIN KORUNMASI VE HAK ARAMA YOLLARI

Hakların korunması denince genellikle akla ilk gelen hakların hukukî olarak, daha özel olarak da yargı yoluyla korunmasıdır. Ne var ki, haklar sadece hukukî-yargısal yoldan değil, fakat aynı zamanda siyasî (teşriî) ve idarî yollardan da korunabilir. Hakların korunması, her şeyden önce, pozitif hukukun insan haklarına uygun hale getirilmesini, kamu görevlilerinin – özellikle polis ve jandarmanın- insan hakları bilinciyle donatılmasını ve yargı mercilerinin pozitif hukuku insan hakları öncelikli bir perspektiften yorumlayıp uygulamalarını gerektirir. Bunların yanında, resmî eğitim müfredatının ve eğitim kurumlarının ortamının insan hakları anlayışıyla bağdaşık olması ve eğitim personelinin insan hakları duyarlılığına sahip olması insan haklarının korunması bakımından zorunludur.

1. Ulusal Koruma

Anayasa'nın “temel hak ve hürriyetlerin korunması” başlıklı 40. maddesi, anayasal hakları ihlâl edilen herkesin “yetkili makama” geciktirilmeden başvurma hakkının sağlanmasını öngörmektedir. Burada geçen “yetkili makam” teriminden kasıt öncelikle yargı mercileri olmakla beraber, anayasal-hukukî sistemimizde başvuru makamlarının mahkemelerle sınırlı olmadığı da açıktır. Maddede ayrıca, idarî ve siyasî mercilere başvurma hakkına da işaret edilmiştir.

a)Yargısal Koruma

İnsan haklarını korumanın en etkili yolu, şüphesiz, kişilerin mahkemelerde davacı veya davalı olarak haklarını savunmasıdır. Kısaca buna yargı yolu denmektedir. Yargı yolu, kişinin bir hakkını elde etmek veya maruz kaldığı bir hak ihlâlinin giderilmesini yahut telâfi edilmesini sağlamak üzere dava açması kadar, kendisine karşı açılan davada kendi haklarını savunmasını da kapsamaktadır. Nitekim, Anayasa'nın 36. maddesinin birinci fıkrası herkesin “meşru vasıta ve yollardan faydalanmak suretiyle yargı mercileri önünde davacı veya davalı olarak iddia ve savunma... hakkına sahip” olduğunu belirtmiştir. Belirtmek gerekir ki, dava yoluyla ihlâlin telâfi edilmesi, Anayasa'nın 40. maddesinde işaret edilen, devletin uğranılan zararı tazmin etmesini de şüphesiz kapsamaktadır. Aynı maddenin ikinci fıkrasında yargı yoluyla hak aramanın etkinliğini sağlayıcı başka bir hükme maddesinde yer verilmiştir. Buna göre, hiçbir mahkeme görev ve yetkisi içindeki davaya bakmaktan kaçınmaz. Bu hükme dayanarak, yargı sisteminin kişilerin başvurularını mutlaka sonuçlandırması gerektiği sonucunu çıkarabiliriz. Yargı yolunun temel hakların korunmasına sahiden hizmet edebilmesinin bir şartı, “tabiî hakim” ilkesinin kabul edilmesidir. Anayasamızın 37. maddesinde güvence altına alınan “kanunî hakim” ilkesi önemli olmakla beraber, bunun “tabiî hakim”in bütün gereklerini karşılamadığı açıktır.

Yargı yoluyla hak aramaya hem idarî, hem adlî hem de anayasal yargı aracılık edebilir. İdarî yargı, idarî işlem ve eylemlerden doğan hak ve menfaat uyuşmazlıklarının çözüm yeridir. Anayasa'ya göre (m. 125/1), kamu idaresinin her türlü eylem ve işlemine karşı yargı yolu açıktır. Askerî niteliktekiler dışında kalan idarî işlem ve eylemlerin hukuka uygunluğu, tepesinde Danıştay'ın bulunduğu ve genel ilk derece mahkemelerinin idare ve vergi mahkemeleri olduğu idarî yargı mercileri denetler. Buna karşılık askerî işlemlerin denetimi Askerî Yüksek İdare Mahkemesi (m. 157) tarafından yerine getirilir. Ancak, hukuk devleti ilkesine aykırı olarak, Anayasa Cumhurbaşkanının tek başına yaptığı işlemler (m. 105/2, 125/3) ile Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'nun (m. 159/4) ve Yüksek Askerî Şura'nın (m. 125/3) işlemlerini yargı denetiminden muaf tutmuştur.

Temel hakların korunmasında adlî yargı da işlev görür. Kimi idarî işlemlerin bazı yönlerinden doğan uyuşmazlıklar (örneğin, mülkiyet hakkıyla ilgili olarak kamulaştırma bedeliyle ilgili uyuşmazlıklar) adlî yargıda çözüldüğü gibi, ceza yargılaması da pek çok durumda temel hakların korunmasıyla ilgilidir. Özellikle sanık hakları ve adil yargılama açısından durum böyledir. Adlî yargının en üst karar mercii Yargıtay'dır.

Anayasa yargısının temel hakların korunmasında özel bir yeri vardır. Kanunların ve kanun hükmündeki kararnamelerin anayasaya uygunluğunu denetleyen Anayasa Mahkemesi (m. 146-153), temel hakların kapsamı, sınırları ve kötüye kullanılması konularındaki içtihatlarıyla bu hakların korunmasına hizmet etmesi gereken önemli bir kuruluştur. Bu arada, anayasa yargısı sistemimizde Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru ("anayasa şikâyeti") kurumunun yer almamış olmasının temel hakların korunması bakımından önemli bir eksik olduğunu da belirtmek gerekir. Anayasa'nın düzenlediği itiraz yolunun (m. 152), yapısı gereği, temel hakların korunmasına katkısı ne yazık ki fazla değildir.

Yargı yoluyla hakların korunmasının nihâî aşamasını Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nde hak arama oluşturmaktadır. Bu yol bir Avrupa Konseyi kurumuna başvurma şeklinde ortaya çıkmakla beraber, bugün itibariyle bu bizim iç hukukumuzun bir parçası durumundadır. Bu çerçevede, Türkiye'nin yetki alanındaki herkes (kişiler, kişi toplulukları ve devlet-dışı örgütler), Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde ve Türkiye'nin onayladığı Ek Protokollerde tanınan haklarından birinin Türkiye Cumhuriyeti tarafından ihlâl edildiği iddiasıyla kişisel olarak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne başvurabilir. Bu hakların hangileri olduğu tek tek haklarla ilgili olarak yukarıda yapılan açıklamalarda gösterilmiştir. Strasbourg Mahkemesi'ne kişisel başvuru hakkında sadece vatandaşlar değil, yabancılar da yararlanabilir. Ancak, kişisel başvuru yolunun kullanılabilmesi için yukarıda açıkladığımız diğer iç hukuk yollarının tüketilmiş olması gerekmektedir.

b)Yargı Dışı Yollar

(i) İdarî Başvuru

İdarî ve siyasî yollardan hak arama ise Anayasa'nın 74. maddesinde düzenlenmiştir. Bu maddeye göre, kişiler kendileriyle ve kamu ile ilgili dilek ve şikâyetleri hakkında yetkili makamlara ve Türkiye Büyük millet Meclisi'ne yazılı olarak başvurabilirler. Hükümde TBMM özel olarak zikredilmiş olduğuna göre, burada sözü edilen "yetkili makamlar" idarî başvuruyla ilgili olup yürütme ve idare makamlarına işaret etmektedir. İdarî Yargılama Usulü Kanunu idarî başvuruyu ve sonuçlarını genel olarak düzenlemiş olduğu gibi, hukukumuzda idarî işlemlere karşı itiraz yoluyla başvurulabilecek makamları gösteren başka kanunlar ve düzenleyici işlemler de vardır. Bu nokta, özellikle disiplin işlemleri bakımından özel bir önem taşımaktadır.

İdarî başvurunun özel olarak insan hakları ihlâlleri ile ilgili olan bir türü, son yıllarda kurulan Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı ile İl ve İlçe İnsan Hakları Kurulları'na yapılabilecek başvurudur. Bu konu aşağıda ayrı olarak incelenecektir. Bununla beraber, İl ve İlçe İnsan Hakları Kurulları insan hakları ihlâlleri konusunda başvuru makamı olmanın yanında, insan haklarının korunmasına başka türlü de hizmet eden kuruluşlardır. Nitekim, ilgili Yönetmelik'te bu kurulların görevleri arasında şu hususlar da sayılmış bulunmaktadır:

Her türlü ayrımcılığın önlenmesi için gerekli çalışmalar yapmak (m. 9/d), idarenin uygulamalarında vatandaşlara hoşgörü ve nezaketle yaklaşılmasını sağlayıcı çalışmalar yapmak (m. 9/f), görev ve çalışmalarında sivil toplum kuruluşlarıyla işbirliğini geliştirmek (m. 10/e).

İl ve İlçe İnsan Hakları Kurullarının bu görevleri, onların sadece başvuru üzerine harekete geçen pasif merciler olmakla yetinmeyip, aynı zamanda gerek insan haklarını korumak ve geliştirmek gerekse devlet-vatandaş ilişkisini insan hakları duyarlılığına uygun hale getirmek üzere inisiyatif alabilecek bir konuma yükseltmektedir. Bunun yanında, söz konusu kurullar sivil toplum kuruluşlarıyla işbirliğini geliştiren çalışmalar yapmak suretiyle de, bir yandan kamu otoriteleri veya kamu görevlileri ile sivil kuruluşlar arasındaki mesafeli duruşun yumuşamasına, bir yandan da İnsan Hakları Kurulları'nın güvenilirliğinin artmasına hizmet edebilecek durumdadırlar. Bu da, özellikle, vatandaşların insan hakları ihlalleriyle ilgili şikâyetlerini kamu makamlarına –özellikle de İl ve İlçe İnsan Hakları kurullarına- ulaştırmadaki çekingenliklerinin zamanla ortadan kalkmasına veya büyük ölçüde azalmasına katkı yapacaktır.

Ülkemizde insan haklarının daha iyi korunup geliştirilmesine yönelik çeşitli çalışmalar yapma üzere 12.04.2001 tarih ve 4643 sayılı Kanunla Başbakanlık Merkez Teşkilatı Kanununda değişiklik yapılarak Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı Kurulmuştur. İnsan Hakları Başkanlığı kanunla kendisine verilen dört temel görevi yerine getirmektedir. İnsan Hakları Başkanlığı, ilk olarak, insan hakları ile ilgili konularda görevli kuruluşlarla sürekli temas halinde bulunmakta ve bu kuruluşlar arasında koordinasyonu sağlamaktadır. İkinci olarak, insan hakları konusundaki mevzuat hükümlerinin uygulanmasını izlemekte, izleme sonuçlarını değerlendirmekte, uygulamada ve mevzuatta görülen aksaklıkların giderilmesi ve Türkiye'nin ulusal mevzuatının insan hakları alanında taraf olduğu uluslararası belgelerle uyumlu hale getirilmesi doğrultusunda yapılacak çalışmaları koordine etmekte ve önerilerde bulunmaktadır. Üçüncü olarak, kamu kurum ve kuruluşlarının hizmet öncesi, staj ve hizmet içi insan hakları eğitim programlarını izlemekte, değerlendirmekte ve koordine etmektedir. Dördüncü olarak, insan hakları ihlâl iddiaları ile ilgili başvuruları incelemekte ve araştırmakta, inceleme ve araştırma sonuçlarını değerlendirerek alınabilecek önlemlere ilişkin çalışmaları koordine etmektedir.

Ayrıca, insan haklarının korunmasına çeşitli şekillerde katkıda bulunan başka kurumlar da vardır. Bunlar arasında İnsan Hakları Üst Kurulu, İnsan Hakları Danışma Kurulu ile İnsan Hakları Eğitimi 10 Yılı Ulusal Komitesi yer almaktadır.

Bunlardan, Başbakanlık bünyesinde yer alan İnsan Hakları Üst Kurulu 2001 tarihinde kurulmuş olup, görev ve yetkileri bir yönetmelikle düzenlenmiştir. Başkanlığını Başbakanın görevlendireceği bir Devlet Bakanının yapması öngörülen İnsan Hakları Üst Kurulu Başbakanlık, Adalet, İçişleri, Dışişleri, Millî Eğitim, Sağlık ve Çalışma ve Sosyal Güvenlik bakanlıklarının müsteşarlarından oluşur. Kurul'un toplantılarına gerektiğinde ilgili kamu kuruluşları ile özel kuruluşların temsilcileri de çağrılabilir. Üst Kurul'un başlıca görevleri insan haklarının korunması ve geliştirilmesi için yasal ve idarî düzenlemelerle ilgili hazırlıkları yapmak, mevzuatın uluslararası insan hakları hukukuna uygun hale getirilmesine yönelik tavsiyelerde bulunmak, insan haklarının uluslararası standartlara uygun olarak korunması ve geliştirilmesi için yapılacak çalışmaları koordine etmektir. Kurul'un ayrıca, insan haklarıyla ilgili hizmet içi eğitim programlarının uygulanmasını izlemek, İnsan Hakları Eğitimi On Yılı Ulusal Komitesi'nde görevlendirilecek öğretim üyeleri ve temsilci gönderecek gönüllü kuruluşlar ile İnsan Hakları Danışma Kurulu'nda görev alacak kurum ve

kuruluş temsilcileri dışındaki üyeleri seçmek ve nihayet insan hakları ihlâl iddialarına ilişkin olarak ilgili kurulların yaptıkları incelemeleri değerlendirmek ve alınması gereken önlemlere ilişkin tavsiyelerde bulunmak gibi görevleri de vardır. İnsan Hakları Danışma Kurulu ise Devlet Bakanına bağlı olarak çalışmak ve insan haklarının korunması ve geliştirilmesinde danışma hizmeti vermek üzere kurulmuştur. Danışma organı olarak başlıca görevi, bu konularda öneri ve tavsiyeler içeren raporlar hazırlamaktır. Kurulda ağırlıklı olarak sivil toplum örgütleri, üniversiteler, sendikalar ve meslek kuruluşları temsil edilir.

Son olarak, 1998'de bir yönetmelikle kurulmuş olan İnsan Hakları Eğitimi On yılı Ulusal Komitesi Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Eğitimi On Yılı Eylem Planı gereğince İnsan Hakları Üst Kurulu tarafından oluşturulmuştur. Kurul'un üyeleri çeşitli kamu kuruluşlarının ve insan hakları konusunda faaliyet gösteren gönüllü kuruluşların temsilcileri ile bu alandaki çalışmalarınıyla tanınan beş öğretim üyesinden oluşmaktadır. Üzerinde durulması gereken önemli bir husus, insan haklarını korumak ve geliştirmekle görevli bulunan insan hakları kurumlarının sahip olması gereken temel niteliklerdir. İnsan haklarını etkin bir şekilde koruyacak ulusal insan hakları kurumlarının kurulmasını veya zaten mevcut iseler, güçlendirilmesini tavsiye eden 20.12.1993 tarih ve 48/134 sayılı Birleşmiş Milletler Genel Kurul Kararı, bu kurumların statüsüne, yapı ve işleyişine, yetki ve sorumluluklarına ilişkin bir takım ilkeler benimsemiştir. "Paris Prensipleri" olarak bilinen bu ilkeler insan hakları ulusal kuruluşlarına ilişkin "normatif standartlar"ı ifade etmektedir. Bu ilkelerin somut olarak kurumların yapısına nasıl yansıtılacağı ülkelerin şartlarına siyasal ve hukuksal geleneklerine göre değişiklik gösterebilmektedir.

"Paris Prensiplerine" göre, genel olarak, ulusal insan hakları kuruluşları şu özellikleri taşımalıdır:

- Anayasayla veya yasayla kurulmalı, görev ve yetkileri mümkün olduğunca geniş ve açık bir şekilde kuruluş metninde yer almalıdır.
- Sivil toplum güçlerinin (STK'lar, öğretim üyeleri, sosyal-mesleki kuruluşlar, din ve felsefi akım temsilcileri), parlamento, istişari mahiyette katılmak koşuluyla yönetimin temsilcileri çoğulcu bir şekilde temsiline olanak sağlanmalıdır.
- Bağımsızlıklarını tehlikeye düşürmeyecek idari ve mali özerkliğe sahip olmalıdır.
- Etkinliklerini sorunsuzca sürdürülmesini sağlayacak yeterli bir altyapıya ve mali olanaklara sahip olmalıdır.
- Yetki alanlarına giren bütün konuları özgürce araştırmalı, bütün bilgi ve belgelere ulaşabilmeli, gerektiğinde bütün kişileri dinlemelidir.
- Görüş ve tavsiyelerini doğrudan doğruya veya basın yoluyla kamuoyuna duyurabilmeli, STK'larla her türlü diyalog ve işbirliğine gidebilmelidir.

Ayrıca, yetki ve görevlere ilişkin olarak, diğerleri yanında, insan hakları ulusal kuruluşları, Paris Prensiplerine uygun olarak;

- Araştırma ve inceleme yapmak suretiyle insan haklarının ulusal düzeydeki genel durumu ve daha özgül sorunlar üzerine raporlar hazırlamak,

- Kendi inisiyatifıyla veya talep üzerine hükümete, parlamentoya ve diğer yetkili makamlara insan haklarının korunması ve geliştirilmesi ile ilgili bütün konularda görüş bildirmek, tavsiyelerde bulunmak,

- Ulusal düzeyde yürürlükte olan mevzuatın ve uygulamaların insan haklarına ilişkin uluslararası belgeler ve mekanizmalarla uyumlu hale getirilmesini sağlamak üzere çalışmalar yapmak,

- Uygun görülen insan hakları ihlallerine el koymak,

- İnsan hakları alanındaki eğitim programlarının oluşturulmasına ve araştırmalara yardımcı olmak,

- Özellikle bilgilendirme, eğitim ve her türlü medyayı kullanarak toplum bilincini güçlendirmek suretiyle, insan hakları ve her türlü ayrımcılığa karşı mücadele için gösterilen çabaları kamuoyuna duyurmak,

- Kendilerine bireysel durumlara ilişkin başvuruları kabul edip inceleme yetkisi tanınması durumunda, başvuruyu inceleyip değerlendirmek, başvurucuyu yasal yollar konusunda bilgilendirmek, bu yollara başvurmasına destek olmak, dostane çözümler üretmek, başvuruyu yasayla belirlenmiş sınırlar içerisinde yetkili makamlara iletmek, yasalarda, düzenleyici işlemlerde ve idari pratiklerde değişiklik veya reform önerileri sunmak da dahil, yetkili makamlara tavsiyelerde bulunmak, yetki ve sorumluluklarıyla donatılmalıdır.

(ii) Siyasî Başvuru

Anayasa siyasî başvuru makamı olarak sadece TBMM'yi göstermiştir. TBMM'ye hem genel olarak kişisel ve kamu ile ilgili dilek ve şikâyetler, hem de özel olarak insan hakları talepleri ulaştırılabilir. Birinci türden şikâyetler TBMM Dilekçe Komisyonu'nca, insan haklarıyla ilgili olanlar ise TBMM İnsan Hakları İnceleme Komisyonu'nca incelenir. Bu talepler, yasal olarak tanınmış olmayan bir insan hakkının yasalaştırılması dileği şeklinde olabileceği gibi, maruz kalınan bir temel hak ihlâlinin giderilmesi için girişimde bulunulması dileği şeklinde de olabilir. Keza, kişinin somut bir hakkını ihlâl etmiş olan yürütme ve idare makamları hakkındaki denetim talepleri veya genel veya özel bir ihlâl iddiasının araştırılması talepleri de bu madde gereğince TBMM'ye iletilir.

Ayrıca, Bilgi Edinme Kanunu çerçevesinde kamu makamlarından belli konular hakkında bilgi alma usulü bir tür hak arama yoludur. Çünkü bu yolla kişilerin elde edecekleri bilgiler çok kere onların kimi fiilî veya potansiyel hak ihlâlleri konusunda aydınlanmasını sağlayabilir ve böylece kişiler gerek kendilerini savunma gerekse diğer hak arama yollarını kullanma konusunda daha donanımlı hale gelirler.

2. Uluslararası Koruma

İnsan haklarının uluslararası alanda korunması çeşitli düzeylerde ortaya çıkmaktadır. Türkiye açısından bunların en önemlileri, Birleşmiş Milletler çerçevesindeki koruma mekanizmaları ile Avrupa Konseyi'nin insan hakları koruma sistemidir.

a) Birleşmiş Milletler'in İnsan Haklarını Koruma Mekanizmaları (Tarhanlı 2000)

(i)BM Antlaşması'nın Kurduğu Sistem

Birleşmiş Milletler Antlaşması'na göre, BM'nin doğrudan doğruya insan hakları alanına giren konularda faaliyet yapan organı Ekonomik ve Sosyal Konsey'dir. Ekonomik ve Sosyal Konsey ve ona bağlı alt birimler insan hakları konusundaki uluslararası antlaşmaların hazırlanması çalışmalarının merkezinde yer alırlar. Nitekim Sivil ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi ile İktisadî, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi, bu Konsey'e bağlı olan İnsan Hakları Komisyonu tarafından hazırlanmıştır. 1947 yılında kurulmuş olan İnsan Hakları Komisyonu (Commission on Human Rights) gerek insan haklarını ihlâl ettiği ileri sürülen devlet hakkında gerekse belli konulara özgü olarak insan hakları ihlâllerini ortaya koyan raporlar hazırlayabilir. Komisyon, ayrıca, belli bir uluslararası insan hakları antlaşmasına dayanmayan ihlâl iddialarının araştırılması için de özel raportörler görevlendirmeye yetkilidir.

İnsan Hakları Komisyonu, 60'ların ikinci yarısından itibaren, dünyadaki insan hakları ihlâllerini yakından izlemeye ve bu konudaki şikâyetleri incelemeye başlamıştır. Komisyon bu faaliyetlerini Ekonomik ve Sosyal Konsey'in kabul ettiği, başlıca, "1235 Usulü" ve "1503 Usulü" denen yollarla yapmaktadır. Ayrıca, bunların dışında duruma göre izlenebilecek bazı özel usuller de vardır. İnsan Hakları Komisyonu 1235 Usulü aracılığıyla "insan hakları ve temel özgürlüklerin ağır ihlâllerine ilişkin bilgileri" inceledikten sonra, bu ihlallerin süreklilik kazanmış olduğunu gösteren örnekleri etraflıca araştırıp, bu konudaki bulgularını kendi tavsiyeleri ile birlikte Ekonomik ve Sosyal Konsey'e sunacaktır. Bu usul çerçevesinde Komisyon'a tanınan yetki bir "soruşturma" yetkisi niteliğinde değildir.

1503 Usulü ise Azınlıklara Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunmasına Dair Alt Komisyon'un oluşturduğu çalışma grubunun insan hakları ihlâleriyle ilgili olarak yapacağı incelemelerle ilgilidir. Çalışma grubu bu konudaki bütün şikâyetleri ve eğer varsa ilgili hükümetlerin BM Genel Sekreteri'ne sundukları cevapları da inceleyip, temel hak ve özgürlüklere ağır insan hakları ihlâllerinin süreklilik gösterip göstermediğini tespit edecektir. Yaptığı inceleme sonucunda çalışma grubunun bu nitelikteki durumları söz konusu Alt Komisyon'a, onun da İnsan Hakları Komisyonu'na sunması halinde bu Komisyon iki yol izleyecektir. Komisyon ya, kendisinin de yapacağı etraflı bir incelemenin bulgularıyla birlikte kendi tavsiyelerini de içeren bir rapor hazırlayıp Ekonomik ve Sosyal Konsey'e bildirecek, ya da bu konuda kendisi ayrı bir özel komisyon kurup onun konuyu soruşturmasını isteyecektir. İkinci usulün işleyebilmesi için, buna göre incelemeye tabi tutulacak olan devletin bunu açıkça kabul etmesi ve yürütülecek soruşturmanın şartlarını onunla varılacak bir anlaşmayla belirlenmesi gerekir. Bu durumda, soruşturmaya konu olan ihlâl iddiasıyla ilgili olarak ulusal düzeydeki bütün başvuru yollarının tüketilmiş olması gerekir. Ayrıca, ihlâlin uluslararası veya bölgesel bir sözleşme çerçevesinde zaten bir incelemeye tabi tutuluyor olmaması veya ilgili devletin bir uluslararası antlaşma uyarınca bu konuda başka bir usulün uygulanmasını tercih etmemiş olması gerekir. Bu soruşturma gizli yürütülür ve amacı dostane bir çözüme ulaşmaktır.

Birleşmiş Milletler'e ulaştırılan insan hakları ihlâllerine ilişkin bazı şikâyetlerin konusu gerçekleşmesi çok yakın olan ve insan haklarının ağır biçimdeki ihlâlleri ile ilgili olabilir. Bu durumlarda, ilgili özel rapor yazıcı veya çalışma grubuna yapılacak şikâyete konu olan durumun "acil" olduğunun belirtilmesi BM'nin acil eyleme geçmesini gerektirir. Bu sayede, ilgili birim hemen harekete geçirilerek, şikâyetçinin haklarının güvenceye alınması için şikâyet edilen devlet nezdinde girişimde bulunulması sağlanabilir.

(ii)BM İnsan Hakları Sözleşmelerinin Öngördükleri Mekanizmalar

Sivil ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin bu Sözleşme'de belirtilen hakların korunması için öngördüğü denetim sisteminin temel organı İnsan Hakları Komitesi'dir (Human Rights Committee). Bu Komite, taraf devletlerin vatandaşları arasından seçilmesi öngörülen 18 bağımsız uzman üyeden oluşur. Komite düzenli olarak yılda üç defa toplanmakta ve çalışmalarını "Komite Usul Kuralları" çerçevesinde yürütmektedir.

Komite'nin üç işlevi vardır. Bunlardan birincisi, taraf devletlerin, Sözleşme'nin tanıdığı hakların uygulamaya geçirilmesi için aldıkları tedbirleri ve insan haklarının kullanımında sağladıkları ilerlemeyi gösterir bir raporu iki yılda bir Komite'ye sunmalarıyla ilgilidir. Bu raporun, Sözleşme'nin o devlet bakımından yürürlüğe girmesini takip eden ilk yıl içinde sunulması gerekir. İnsan Hakları Komitesi bu raporlar üzerinde çalışmak ve bu taraf devletlere genel yorumlar hazırlayıp iletmek temel işleviyle donatılmıştır.

Komite'nin ikinci işlevi, Sözleşme'yle üstlendiği yükümlülükleri yerine getirmediği iddiasıyla bir taraf devlet hakkında başka bir taraf devletin Komite'ye şikâyette bulunması durumunda ortaya çıkmaktadır. Ancak bu yolun işleyebilmesi için, ilgili devletin Komite'nin bu yetkisini özel bir "bildirim" ile tanımış olması gerekir. Komite bu tür şikâyetleri dostane çözüme kavuşturmaya çalışır ve gerektiğinde bunun için özel bir komisyon kurar.

Nihayet İnsan Hakları Komitesi'nin üçüncü ve belki de en önemli işlevi, Komite'ye yazılı olarak yapılacak bireysel başvuruların karara bağlanmasıdır. Bu yetki, Sözleşme'nin İhtiyarî Protokol'ünde (Birinci Protokol) öngörülmüştür. Dolayısıyla, bu yol, Sözleşme'nin yanında söz konusu Protokole de taraf olan devletlere karşı işletilebilir. Belirtmek gerekir ki, İnsan Hakları Komitesi'nin bu başvuruyu incelemeye alabilmesi için, aynı konunun başka bir uluslararası soruşturma veya çözüm usulü uyarınca inceleniyor olmaması ve başvurucunun iç hukuk yollarını tüketmiş olması gerekir. Komite incelemesini kendisine sunulan yazılı bilgiler ışığında ve gizli olarak yürütür. Komite'nin, duruma göre, ihtiyatî tedbir kararı alması mümkündür. Türkiye İhtiyarî Protokolü 1.3.2006 tarihinde onaylamış bulunmaktadır.

Sivil ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'yle ilgili bu denetim mekanizmasından ayrı olarak, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin tanıdığı haklara işlerlik kazandırılmasını izlemek amacıyla, Ekonomik ve Sosyal Konsey'in 1985 tarihli bir kararıyla İktisadî, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi kurulmuştur. İlk toplantısını 1987 yılında yapan Komite periyodik oturumlarında taraf devletlerin sundukları raporları değerlendirmektedir. Komite 1989 yılında aldığı bir kararla, Sözleşme'yle ilgili konularda kendisini "genel yorum"lar üretmeye yetkilendirmiştir.

Birleşmiş Milletler çerçevesindeki başka bir önemli insan hakları koruma mekanizması 1919 yılında kurulmuş olan Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) bünyesinde yer almaktadır. ILO'nun amaç ve hedefleri İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden tanımlanmış ve bu safhada örgüt BM'nin "özel uzmanlık birimi" olarak belirlenmiştir. Uluslararası Çalışma Örgütü kurulduğu 1919 yılından 1999 yılına kadar uluslararası sosyal politika ve hukukun başlıca kaynaklarını oluşturan ikiyüze yakın sözleşmeyi kabul etmiş ve bir o kadar da tavsiye kararı almıştır (Kaboğlu 2002: 205). Bunlar arasında, birçoğu Türkiye tarafından da onaylanmış bulunan, örgütlenme ve sendika özgürlüğüyle, zorla çalıştırma ve ayrımcılık yasaklarıyla ilgili birçok hak ve özgürlük belgesi yer almaktadır. ILO'nun iki genel denetim mekanizması vardır. Bu mekanizmaların biri, rapor incelemesine dayalı olarak, diğeri ise şikâyetlere bağlı olarak işler.

Birleşmiş Milletler nezdinde başka tematik sözleşmelerle kurulmuş olan başka denetim organları da vardır. Bunları şu şekilde belirtebiliriz: Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına Dair Komite, İşkenceye Karşı Komite, Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılmasına Dair Komite ve Çocuk Hakları Komitesi. Bu organlara da, ilgili oldukları sözleşmelerde tanınan hakların korunmasıyla ilgili olarak İnsan Hakları Komitesi'ninkine benzer yetkiler tanınmıştır.

b) Avrupa Konseyi'nin İnsan Hakları Koruma Sistemi

İnsan haklarının korunmasına ilişkin bölgesel düzenlemeler içinde işlevsel açıdan en etkin olanı şüphesiz Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin kurduğu denetim mekanizmasıdır. Öngördüğü koruma mekanizması bakımından bu Sözleşme'nin uluslararası hukukta önemli bir dönüm noktası teşkil ettiği genellikle kabul edilmektedir. Ayrıca, Türkiye'nin taraflarından biri olması nedeniyle, bu Sözleşme'nin bizim açımızdan da özel bir önemi bulunduğu şüphesizdir. Sözleşme 4 Kasım 1950'de imzalanmış ve 3 Eylül 1953'te yürürlüğe girmiştir. Türkiye bu Sözleşmeyi 10 Mart 1954 tarihinde onaylamış; bireysel başvuru hakkını 1987'de, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin yargı yetkisini ise 1990'da kabul etmiştir. Gerçi, bunun artık bir önemi kalmamıştır. Çünkü, Sözleşme'yi yeniden düzenleyen 11 No.lu Protokol kişisel başvuru yolunun işletilmesini taraf devletlerin iradesine bağlı olmaktan çıkarmıştır.

Sözleşme'nin, 1 Kasım 1998'de yürürlüğe giren 11 No.lu Ek Protokolle yeniden düzenlenmesinden sonraki duruma göre, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin kurduğu koruma mekanizmasının belkemiğini, hukuken bağlayıcı karar alma yetkisine sahip olan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi oluşturmaktadır. Daha önce, İnsan Hakları Komisyonu da bu koruma mekanizmasının içinde yer alıyordu. Söz konusu Protokol ise Komisyon ve Mahkeme ikiliğini kaldırarak, tam zamanlı çalışan tek bir Mahkeme kurmuştur. Mahkeme Sözleşmeye taraf devletlerin sayısı kadar yargıçtan oluşmaktadır. Yargıçlar altı yıl için seçilirler, tekrar seçilmeleri mümkündür, ancak en fazla 70 yaşına kadar görev yapabilirler. Yargıçlar seçtikleri ülkeden bağımsız olarak hareket ederler.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin kurduğu denetim mekanizması insan hakları konusunda ikincil veya tamamlayıcı nitelikte işlev görmektedir. Bu çerçevede Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin denetimi ulusal makamların yerine geçmek üzere oluşturulmuş değildir. İnsan haklarını korumada ve özel olarak ihlalleri gidermede ilk görev ulusal makamlara (yargı, yasama ve idare makamlarına) düşmektedir. Avrupa Mahkemesi'nin yaptığı, sadece, ulusal düzeydeki denetimi tamamlayıcı bir denetimdir (Anayurt 2004: 58vd.). Onun içindir ki, ihlâl iddiasında bulunanların Strasbourg Mahkemesi'ne başvurmadan önce, iç hukuk yollarını tüketmiş olmaları şartı getirilmiştir. Esasen, Jack Donnelly'nin dikkat çektiği gibi (1995: 281, 284), “(i)nsan hakları nihaî olarak uluslararası değil, esas olarak ulusal bir konudur”. İnsan haklarının korunması konusunda, “uluslararası mekanizmalar olsa olsa ulusal girişimleri tamamlayıcı niteliktedir... Çalışmalarımızın odağı insan haklarının uluslararası boyutları olsa bile, uluslararası girişimlerin başarıya ulaşmasında ulusal ve uluslararası faktörlerin arasındaki etkileşimin oynadığı role daha fazla önem verilmelidir. Uluslararası faktörler var olmakla birlikte, resmin (bunlar) küçük bir parçasını oluştururlar.”

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin başka bir önemli ve onu diğer uluslararası antlaşmalardan ayıran özelliği de, hükümlerinin ulusal hukuk sistemlerinde doğrudan doğruya uygulanabilir nitelikte olmasıdır. Yani, Sözleşme hükümlerinin iç hukukta etki doğurabilmesi

için, ulusal makamların onları iç hukuk kuralı haline dönüştürmek üzere ek yasama işlemi yapmalarına gerek yoktur. Sözleşme'ye taraf devletlerin yetki alanında bulunan kişiler, o devletin mahkemelerinde doğrudan doğruya bu Sözleşme'nin hükümlerine dayanarak hak talebinde bulunabilirler.

Yeni şekliyle Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi; yargısal işlevini Komiteler, Daireler ve Büyük Daire aracılığıyla yerine getirmektedir. Komitelerin üçer, Dairelerin yedişer, Büyük Daire'nin ise 17 üyesi vardır. Komitelerden biri eskiden Komisyon'un yetkisinde olan "kabul-edilemezlik" kararlarını oybirliğiyle vermeye yetkilidir. Komitelerin karara bağlayamadığı bireysel başvuruların kabul edilebilirliği ve esası hakkında ise Daireler karar verirler.

Ayrıca, Sözleşme'nin 30. maddesine göre, Sözleşme'yle ilgili ciddi yorum sorunlarının ortaya çıkması veya Mahkemenin yerleşik içtihatlarına aykırı karar verilmesi ihtimalinin ortaya çıkması halinde, ilgili Daire – taraflar itiraz etmezlerse- Büyük Daire lehine yargı yetkisinden vazgeçebilir. Bir başvuru hakkında kesin kararın Büyük Daire tarafından verilmesinin başka bir yolu Sözleşme'nin 11. Protokol'le düzenlenmiş 43. maddesinde gösterilmiştir. Buna göre, ilgili Daire'nin kararını vermesinden itibaren üç ay içinde taraflardan biri davanın Büyük Daire'ye götürülmesini isteyebilir. Ancak bu istisnaî bir yoldur ve böyle bir talebin kabulü için, dava Sözleşme ve Protokollerle ilgili ciddi bir yorum sorununa ilişkin olmalıdır. Talebin kabul edilebilirliği hakkında karar vermeye Büyük Daire üyesi beş yargıçlı bir kurul yetkilidir. Büyük Daire'nin kararları kesindir ve uygulanması zorunludur. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, kendisine ulaşan başvuruyu kabul edilebilir bulursa, uyuşmazlığı -eskiden Komisyonun yaptığı gibi- "dostane çözüm" ile de sonuçlandırabilir. Başvurucu ile şikâyet edilen devlet arasında bir uzlaşma sağlamaya yönelik olan dostane çözüm süreci gizli yürütülür.

Avrupa Mahkemesi'nde duruşmalar alenîdir, yani kamuya açık olarak yapılır; ancak Mahkeme istisnaî olarak duruşmanın gizli yapılmasına karar verebilir. Kural olarak dava dosyası da herkesin incelemesine açıktır. Dairelerin kararları, tarafların davanın Büyük Daireye gönderilmesini istemediklerini beyan etmeleri veya üç ay içinde Büyük Daire'ye gönderme talebinde bulunmamaları halinde ve ayrıca Büyük Daire içindeki kurulun istemi reddetmesi halinde kesinleşir. Âkit taraflar (üye devletler) Mahkeme'nin kesinleşmiş kararlarına uymak zorundadırlar. Kararların uygulanmasını Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi takip eder.

"Kişisel başvuru" yolu, Sözleşme'yle güvence altına alınmış bir hakkının ihlâl edildiğini düşünen kişilere veya kişi topluluklarına Avrupa Mahkemesi'ne başvurma imkânı sağlamaktadır. Ancak başvurulabilmesi için, daha önce şikâyet edilen devletin iç hukukundaki bütün yasal başvuru yollarının tüketilmiş olması ve başvurunun kesin karardan itibaren altı ay içinde yapılmış olması gerekir. İç hukuk yolları sadece mahkemelere başvuruyu değil, eğer varsa idarî başvuruları da kapsamaktadır. Yasayla öngörülmuş bir itiraz makamının varlığı ve bu bu yola başvurmanın etkili sonuç üretebilecek durumda olması halinde, idarî başvurudan kaçınılmış olması, iç hukuk yollarının tüketilmediği anlamına gelir. Bununla beraber, başvurunun sonuç doğurmayacağı veya başarı şansı bulunmadığı eğer açıksa bu yolun kullanılması zorunluluğu ortadan kalkar.